

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ БАНКІВ УКРАЇНИ З ДОВГОСТРОКОВОГО ІНВЕСТУВАННЯ

*Автор: Прасолова Світлана Павлівна, доцент кафедри фінансів та кредиту
Полтавського університету споживчої кооперації України, кандидат
економічних наук*

Інноваційна модель розвитку, що є на сьогоднішній день стратегічним вибором української економіки, вимагає для її успішної реалізації використання банківських ресурсів для фінансування економічного розвитку. Але, у структурі джерел інвестицій підприємств банківські позики займають лише біля 4% і, хоча в динаміці питома вага капіталовкладень за рахунок кредитів банків зростає, вона залишається на декілька порядків нижчою ніж у країнах Західної Європи [5].

Така ситуація обумовлена тим, що незважаючи на позитивні зміни в динаміці і структурі кредитного портфеля банків, завдання щодо збільшення частки довгострокових кредитів, а також позичок, спрямованих в інвестиційну діяльність, у пріоритетні галузі економіки, пов'язані з інноваційним розвитком залишається актуальним. Зокрема, частка довгострокових кредитів у структурі кредитного портфеля банківської системи України на початок 2003 року складала 22,9%, а кредитів в інвестиційну діяльність – всього 4,2%. При цьому значна частина кредитних коштів, як і раніше, спрямовується у невиробничі галузі, в основному – в торгівлю та посередництво у торгівлі (близько 40% кредитів, наданих суб'єктам господарювання) [14].

Аналіз засвідчує, що основною перепорою для банківських інвестицій у виробничу сферу є пов'язані з ними високі ризики, зумовлені загальною економічною нестабільністю, непрозорістю корпоративних фінансів, обтяженістю підприємств старими боргами та низьким рівнем дотримання контрактного права. У результаті інвестиційне кредитування реального сектору

економіки перебуває на вкрай низькому рівні, попри те, що банки мають вільні кошти.

У ситуації, що склалася досить цікавим є розгляд зарубіжного досвіду діяльності банків, де десятиріччями відпрацьовувались засоби захисту їх ресурсної бази від різноманітних ризиків, пов'язаних з довгостроковим кредитуванням, шляхом розробки адекватної кредитної політики.

У низці праць [4;7;8;11;13] справедливо підкреслюється, що немає якоїсь єдиної кредитної політики для всіх комерційних банків. Кожен банк визначає власну кредитну політику, беручи до уваги всю множину ризиків (внутрішніх і зовнішніх), якими він обтяжений і враховуючи:

- стратегію щодо основних напрямків кредитного процесу, яка включає пріоритети, принципи та цілі окремого банку на кредитному ринку;
- тактику банку щодо організації кредитування, що містить фінансовий та інший інструментарій, який використовується банком при здійсненні кредитних угод;
- контроль і моніторинг щодо здійснення обраної стратегії і тактики.

По суті, кредитна політика встановлює письмові правила і процедури щодо обробки кожної кредитної заявки. Вона повинна містити інформацію про те, які види кредитів та умови кредитування найкраще захищають стійкість банку та дозволяють задовольнити потреби регіону, що він обслуговує. Документ про кредитну політику повинен визначати перелік відповідальних осіб та рішень, що приймаються кредитним управлінням, а також перелік документації, якою повинна супроводжуватись кожна кредитна заявка. Інші характеристики банківської кредитної політики повинні містити вказівки з прийняття, оцінки й реалізації кредитного забезпечення, процедури встановлення процентних ставок та опис тих видів кредитів, які банк визнає за краще не надавати.

Таким чином кредитна політика банку визначається, по-перше, пріоритетами у виборі клієнтів і кредитних інструментів (сегментації ринку); по-друге нормами та правилами, що регламентують практичну діяльність банківського персоналу, який реалізує ці пріоритети на практиці. Вона

допомагає банку сформувати такий кредитний портфель, який дозволить забезпечити прибутковість діяльності банку, контроль за рівнем ризику та відповідність нормативним вимогам, що висуваються регулюючими органами. Отже, кредитна політика відображає фактичний склад кредитного портфеля банку та вибір його структури.

Основні фактори, які визначають орієнтацію кредитних портфелів вітчизняних банків на довгострокове інвестиційне кредитування

Орієнтація кредитного портфеля банку на довгострокове інвестиційне кредитування залежить від багатьох факторів, основними з яких є наступні.

По-перше, можливість надавати довгострокові кредити обумовлюється здатністю управляти ризиком (зокрема кредитним) і залежить від компетентності керівництва банку, фахової підготовки та досвіду персоналу та осіб, що займаються відбором конкретних кредитних заяв і формують умови кредитних договорів, а також офіційної кредитної політики банку, яка визначає пріоритетні види кредити.

По-друге, реалізація інвестиційних проектів потребує відвернення з обігу банку значних грошових коштів на досить тривалі терміни 3-5 років, а з іпотечного кредитування – й від 7 до 30 років. Саме тому одним із основних факторів, що впливає на структуру кредитного портфеля банку можна вважати розмір банку, особливо розмір його власного капіталу, який визначає максимальну суму кредиту, що надається одному позичальнику та, відповідно, можливість надавати великі довгострокові інвестиційні кредити. Тим самим, розвиток довгострокового інвестиційного кредитування в Україні, значною мірою, стримується невисоким рівнем капіталізації банків, проблема підвищення якої, незважаючи на позитивні тенденції, залишається однією з найактуальніших. Зокрема, відношення капіталу банків до ВВП, на початок 2003 року становило лише 4,5%, а темпи його зростання були нижчими, ніж активів та зобов'язань. Про невисокий рівень капіталізації українських банків

свідчить і наявність значної кількості низькокапіталізованих банків IV групи [14].

Слід відмітити, що вказані обмеження діяльності українських банків, пов'язані з низькими розмірами їх власних капіталів, можна зняти завдяки застосуванню *технології інвестиційних фондів*, перший досвід використання якої є у АКБ „Аркада”, який одержує кошти для фінансування довгострокового кредитування будівництва за допомогою випуску і продажу іпотечних цінних паперів – облігацій ТОВ „Аркада-фонд”[10].

Розвиток такого виду довгострокового кредитування передбачено Законом „Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати”, в якому зазначено, що банки можуть не продавати окремі зобов'язання, а поєднувати їх у загальний пакет (пул), під який випускати цінні папери, купуючи які вкладник, по суті, вкладатиме кошти в диверсифікований кредитний портфель банку [1]. При цьому інструментами рефінансування довгострокових (у т.ч. іпотечних) кредитів можуть бути боргові зобов'язання на зразок німецьких Pfandbriefe (коли емітент боргового зобов'язання усі ризики, пов'язані з неплатежами або довгостроковим погашенням кредиту, бере на себе); сертифікати участі у платежах, що надходять від позичальників, на зразок американських mortgage-backed securities (MBS, емітент яких усі ризики, пов'язані з неплатежами ділить з інвестором – власником MBS, який має виключні права на консолідований кредитний борг і право вимоги на інші активи емітента в межах відповідальності, взятої ним на себе); або щось інше, наприклад, іпотечні облігації.

Одним з важливих факторів, що визначає структуру банківського кредитного портфеля можна також вважати *потреби в позичкових коштах клієнтів сегменту ринку, що обслуговується даним банком*. Зокрема, банки чи філії банків, які обслуговують сільську місцевість з великою кількістю односімейних будинків та маленьких роздрібних магазинів, можуть надавати іпотечні кредити під заставу житлових приміщень. На той час як банки,

розташовані у великих містах спрямовуватимуть більшість довгострокових кредитів на фінансування будівництва та придбання обладнання промисловими підприємствами.

Наступним досить значним фактором, від якого значною мірою залежить частка довгострокових інвестиційних кредитів в портфелі активів банку є *очікуваний чистий дохід банку*, рівень якого порівнюється з доходами за іншими видами активів, які може придбати банк. За інших рівних умов банк звичайно вважає за доцільне надавати ті види кредитів, очікувані доходи за якими (за мінусом усіх витрат з урахуванням ризиків) є максимальними. При цьому важливу роль відіграє інформація про рівень витрат і збитків за даним видом позик у минулому. Вважається, що найбільш прибуткові довгострокові кредитні проекти є і найбільш ризикованими: реалізація довгострокового проекту, який кредитується банком, може затримуватись внаслідок погодних умов чи дефіциту необхідних будівельних матеріалів; закони і правила можуть змінюватися в несприятливий бік, що потягне за собою важкості в завершенні будівництва чи збільшення його вартості; можуть змінюватися процентні ставки, що веде до негативних наслідків або для кредитора (якщо подібний кредит надавався за фіксованою процентною), або для позичальника (якщо кредит надавався за плаваючою процентною ставкою). Саме тому, довгострокові інвестиційні кредити можуть надаватися: декількома банками-кредиторами (банківським консорціумом); на умовах використання права регресу, у від у повідності з яким кредитор може повернути надані кошти, якщо позичальник неспроможний погашати кредит відповідно до встановленого графіку, або ж за інших подібних умов.

Система умов довгострокового інвестиційного кредитування, які дозволяють контролювати ризики та забезпечують захист ресурсної бази банку від втрат

Для того, щоб кредитна політика найкраще захищала стійкість банку та допомагала задовольняти потреби регіону, що ним обслуговується в кредитних

коштах, вона повинна містити інформацію про такі умови довгострокового інвестиційного кредитування, які дозволять контролювати ризики та забезпечать захист ресурсної бази банку від втрат. До таких умов, на нашу думку, можна віднести наступні.

По-перше, це використання прийнятних конкурентноспроможних цін на основі „плаваючих” *процентних ставок для кредитів*, що дозволяють компенсувати витрати кредитора, зумовлені знеціненням основного боргу та впливом інших ризиків. При цьому, оскільки макроекономічні кредитні ризики, які не пов’язані з конкретним позичальником та довгостроковим кредитом, враховуються певною мірою загальним рівнем кредитних ставок на ринку, така кредитна ставка повинна враховувати і компенсувати ризики, зумовлені кредитуванням конкретного позичальника в індивідуальному порядку. До ризиків які необхідно враховувати, визначаючи кредитну ставку, слід насамперед віднести:

- нестабільність національної валюти , інфляційний та ціновий ризики;
- ризики, зумовлені фінансовим станом позичальника;
- ризики, пов’язані з реалізацією бізнес-плану (бізнес-проекту);
- невизначеність майбутнього, яка здатна посилити вплив перелічених вище ризиків.

У цілому, зміна значення плаваючої процентної ставки залежить, перш за все, від ситуації на міжбанківському ресурсному ринку та вартості залучених банком коштів. Першочерговим завданням банку є встановлення такої ціни за довгостроковими кредитами, щоб збільшити чисту процентну маржу в рамках встановлених кредитною політикою банку параметрів ризику. При цьому одним із досить поширених методів страхування від невизначеності процентних ставок в майбутньому є укладання ф’ючерсних контрактів та використання інших похідних інструментів. Зокрема, за останні десятиріччя значного розвитку набули *процентні свопи*, що використовуються більшістю зарубіжних банків. Такі процентні свопи укладаються як контрактна угода між комерційним банком та його клієнтом про обмін процентними платежами на раніше

визначену фіксовану суму. За угодою одна сторона платить іншій фіксований процент на обумовлену суму, а отримує від неї платіж за плаваючою процентною ставкою на визначену дату в майбутньому. Призначенням процентного свопа є удосконалення управління ризиком процентної ставки та зниження загальних витрат за позику та, відповідно, стабілізація цін на банківські продукти та послуги, а також збільшення прибутку.

По-друге, це *розвиток заставного права*. Зокрема, це стосується питань ведення державного реєстру застав та захисту прав кредитора у роботі із заставою, оскільки у вітчизняному законі „Про заставу” відсутнє забезпечення виключних прав вимоги кредитора на закладене майно; діє заборона на оформлення застави на майбутню (споруджувану) нерухомість без наступного переоформлення договору застави; відсутні юридично прописані процедури вибору кредитором способу реалізації відчуженого за борги майна і відселення неплатоспроможного боржника з відчуженого житла тощо [3]. Тим самим, найбільш складним питанням в кредитуванні під заставу є визначення того, які активи вважати прийнятною заставою, а які ні з урахуванням наступних їх характеристик:

- відносна легкість оцінки застави як до прийняття рішення про надання кредиту, так і протягом його терміну (щоб забезпечити відповідне покриття позички);

- можливість продажу застави на ринку у випадку відмови, чи неспроможності позичальника погасити борг за кредитом;

- ліквідність, чи легкість з якою застава може бути оцінена та перетворена у грошові кошти без розривів у часі;

- підконтрольність: спроможність кредитора визначити місцезнаходження застави та вступити у володіння нею;

- амортизація, чи моральне старіння.

Але у цілому, на нашу думку, використання застави для забезпечення кредиту не знімає ризику невиконання зобов'язань позичальника. По суті, сама по собі застава не впливає на ризик: вона просто надає кредитору можливість

збільшити шанси щодо отримання грошових коштів за своїми фінансовими вимогами у випадку несплати боргу. Для банку доцільнішим є погашення кредиту не за рахунок реалізації активів позичальника чи спрямування на ці цілі всіх отриманих ним доходів чи прибутку, а за рахунок спрямування прийнятних грошових потоків, обсяги яких залежать від *стабільності надходжень грошових коштів на рахунки позичальника та отримуваних ним доходів за попередні 5 років*. Тим самим банк більше повинен спиратися на здатність позичальника ефективно управляти своїми борговими зобов'язаннями та отримувати більш високий прибуток при реалізації продукції за середньогалузевими цінами.

По-третє, це *участь банку у прибутках позичальника*. А саме, якщо позичальник неспроможний забезпечити своєчасне повернення довгострокового інвестиційного кредиту через повільне нарощування прибутку, доцільно розглянути варіант кредитної політики, який передбачає зниження ставки банківського проценту за таким кредитом з тією умовою, що банк отримає можливість приймати участь у прибутках підприємства вже після погашення кредиту. Для визначення параметрів кредитної політики у цьому випадку можуть бути запропоновані два підходи. Перший підхід полягає в тому, що процентна ставка буде зменшена до величини, за якої повернення кредиту буде забезпечене динамікою прибутку. Тобто сума коштів, внесених банком та не повернених повністю (з урахуванням початкової процентної ставки), компенсується відрахуваннями від прибутку після погашення кредиту. Інший підхід передбачає, що величина неповернених банку коштів розглядається як внесок банку до статутного фонду підприємства-боржника. У цьому випадку банк може розраховувати на визначену частку прибутку, що належить йому як одному з акціонерів (учасників).

Зацікавленість банку в такій формі фінансування інвестиційного проекту буде визначатися на основі зіставлення динаміки виплат за кредитом та відрахувань від прибутку позичальника.

По-четверте, це *розширення лізингових операцій*, які вважаються одним із засобів активізації інвестиційної діяльності, пов'язаної з технологічним розвитком, реалізацією продукції та науково-технічних досягнень. Він широко розповсюджений в усьому світі і визнається одним з найефективніших та надійніших методів одержання інвестицій у вигляді сучасного виробничого устаткування. Наприклад, у США майже половина кредитів надходить через лізинг. У багатьох країнах з використанням лізингу запову часться понад чверть усього устаткування.

В Україні потреба в лізингу значна: в дослідженні, здійсненому Світовим банком ще у 1997 році, попит на лізинг в Україні визначений як „потенційно безмежний”. А за даними Всеукраїнської асоціації лізингу „Укрлізинг” обсяг лізингових інвестицій в Україні не перевищує 10-12% від попиту на інвестиції в промисловості України за лізинговими схемами [9].

Перспективними сферами лізингових банківських операцій в Україні вважається сільське господарство, будівництво, переробна галузь, харчова промисловість, лізинг автотехніки, комп'ютерів, поліграфічного обладнання та інші види економічної діяльності, які потребують введення нових технологій. При цьому основними причинами, що стримують розвиток лізингу в Україні є наступні:

- відсутність державної програми розвитку лізингу;
- недостатня кваліфікація кадрів на ринку лізингових послуг;
- нерозвиненість механізму реєстрації та вилучення об'єктів лізингу;
- відсутність сформованого вторинного ринку обладнання;
- недорозвиненість механізмів страхування лізингових операцій та захисту лізингодавця на державному рівні;
- відсутність статистичних форм обліку лізингових операцій.

Нині вітчизняні банківські установи мають можливість працювати на ринку лізингових операцій як самостійно, так і за посередництва лізингових компаній. Причому є два варіанта такого посередництва: банк може створити лізингову компанію як власне дочірнє підприємство, у статутному фонді якого йому

належить контрольна частка, або стати одним із засновників лізингової компанії, котра є акціонерним товариством, створеним спільно з іншим банком (банками), з виробником обладнання, з лізингодержувачем, або за участі іноземного інвестора (міжнародного фінансового інституту). У цілому механізм лізингу дає змогу банківським установам усунути низку негативних явищ, передусім вирішити питання, пов'язані з несвоєчасним поверненням кредитів і накопиченням у кредитних портфелях банків проблемних та майже безнадійних довгострокових кредитів.

По-п'яте, це *участь позичальника у фінансуванні довгострокових інвестиційних проектів*, перш за все будівництва житла, яке здійснюється частково за рахунок коштів позичальника, а частково – за рахунок довгострокового кредиту банку. При цьому понесені витрати компенсуються в процесі будівництва, що дозволяє звести величину комерційного ризику практично до нуля; на той час коли витрати на фінансування будівництва тільки за рахунок кредитних ресурсів банку, що компенсуються після продажу побудованого житла, обумовлюють велику невизначеність щодо фінансового результату. Очевидно, що за великих обсягів будівництва протягом тривалого часу доцільніше використовувати спосіб фінансування, який ще називають виробництвом (будівництвом) під замовлення, яке є рентабельним за умови рівномірного завантаження потужностей протягом усього робочого часу. Тобто, такий спосіб фінансування повинен забезпечувати, по-перше, своєчасне одержання замовлень на будівництво чи виготовлення товару і, по-друге, поточне надходження коштів у розмірах, необхідних для своєчасної закупівлі матеріалів та рівномірного завантаження протягом усього робочого часу.

Зазначений спосіб фінансування знайшов своє відображення в Законі „Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю” і полягає у реалізації банком майнових прав на житло, ціна яких зростає по мірі наближення дати завершення будівництва. Якщо ж у клієнта не вистачає коштів на купівлю таких майнових прав, банк надає кредит під їх заставу, з наступним переоформленням застави прав на заставу майна.

Кошти, зібрані від реалізації майнових прав перераховуються будівельній організації [2].

По-шосте, як уже зазначалося, це застосування *технології інвестиційних фондів*, що є специфічним способом сек'ютизації іпотечних кредитів шляхом випуску іпотечних цінних паперів, передбачених українським законодавством [1].

По-сьоме, це *встановлення довгострокових партнерських стосунків між банком та позичальником*, яке дозволить мінімізувати кредитні ризики. Зокрема, як свідчить досвід банків Японії, якщо клієнт зацікавлений у встановленні постійних взаємовідносин з даним банком, у тому числі в отриманні довгострокових інвестиційних кредитів, то він дозволяє банку проводити глибоку фінансову ревізію його діяльності. При цьому такий банк стає головним діагностом компанії та неформальним гарантом її кредитоспроможності для інших банків, надаючи своєму клієнту рекомендацію солідного позичальника. Як правило, він стає одним з головних акціонерів свого клієнта (і при цьому володіє часткою акцій, яка на перевищує встановлену законодавством 5-% межу). Маючи головний обслуговуючий банк та стабільних акціонерів, компанії Японії забезпечують собі фінансову підтримку, що дозволяє їм займатися новими видами діяльності з високим рівнем ризику. З іншого боку, згідно законів про банкрутство (1922 р.) та про реорганізацію компаній (1956 р.) суд, який веде справу про банкрутство завжди надає пріоритет в реорганізації компанії-банкрута чи в реалізації його майна головному обслуговуючому банку. Відомі випадки, коли головні банки підтримували своїх клієнтів, не доводячи справу до банкрутства: організовували купівлю продукції фірми за завищеними цінами і т.д. Наприклад, банк „Сумітомо” протягом 1975-1980 рр. провів повну реорганізацію третьої в Японії автомобільної компанії „Мазда”, що знаходилася на межі банкрутства [12].

Тим самим, врахування зазначених, а також інших специфічних умов при розробці кредитної політики дозволить знизити кредитні ризики та розширити обсяги довгострокових кредитних портфелів українських банків.

Висновок

Надаючи довгострокові інвестиційні кредити усім категоріям клієнтів, банки допомагають регіонам, які вони обслуговують, розвиватися та покращувати в них життєвий рівень населення. Але даний вид кредиту пов'язаний зі значними ризиками, оскільки вплив як зовнішніх (головним чином економічних умов), так і внутрішніх факторів (включаючи управлінські помилки) може призвести до збитків від такої діяльності. Для того щоб контролювати даний фактор ризику, банки повинні мати відповідну кредитну політику з довгострокового інвестування, орієнтовану на формування такого кредитного портфеля банку, який допоможе їм підвищити прибутковість кредитної діяльності та забезпечить відповідність нормативним вимогам регулюючих органів. Така кредитна політика повинна містити наступні основні елементи:

1. Мету формування довгострокового кредитного портфеля (тобто, визначення видів інвестиційних кредитів, термінів їх погашення, розмірів та якості).
2. Порядок здійснення перевірки, оцінки та прийняття рішень за кредитними заявками клієнтів.
3. Перелік необхідної документації, яка повинна додаватися до кожної кредитної заявки та зберігатися в кредитній справі клієнта (фінансова звітність, договори гарантії і застави тощо).
4. Визначення обов'язків співробітників кредитного відділу банку з детальним визначенням їх відповідальності за зберігання та перевірку кредитних справ.
5. Визначення основних правил прийняття, оцінки та реалізації кредитного забезпечення.
6. Визначення політики та практики встановлення процентних ставок та комісійних за довгостроковими кредитами, умов їх погашення.

7. Визначення системи умов та стандартів якості довгострокового інвестиційного кредитування.
8. Визначення максимального розміру довгострокових кредитних вкладень банку.
9. Визначення потреб регіону, в який спрямовується основна частка довгострокових кредитних вкладень банку, перспектив його розвитку.
10. Визначення порядку виявлення, аналізу та вирішення ситуацій, пов'язаних з проблемними кредитами. При цьому необхідно передбачити проведення періодичних перевірок *усіх кредитів до моменту їх погашення*. Якщо в процесі такої перевірки виявляються проблемні кредити, то вони передаються спеціалістам з розробки планів повернення кредитів, які повинні розслідувати причини виникнення проблеми та проводити роботу з позичальником з тим, щоб максимізувати шанси банку на повернення своїх коштів. При цьому найбільш прийнятним варіантом завжди є такий перегляд умов кредитного договору, який дає і банку і його клієнту можливість поновити нормальну діяльність.

У цілому доцільною, на наш погляд, була б розробка кредитної політики з довгострокових вкладень українських банків як цілісної концепції розвитку довгострокового кредитування на тривалу перспективу з урахуванням вітчизняного досвіду та зарубіжної практики.

Література

1. Закон України „Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати” від 19 червня 2003 року № 979-ІУ// Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2003. - № 10. – С.3 – 24.
2. Закон України „Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю” від 19 червня 2003 року № 978-ІУ// Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2003. - № 12. – С.3 – 21.

3. Закон України „Про заставу” // www.rada.kiev.ua.
4. Банковский портфель-3: Книга менеджера по кредитам / Отв. ред. Коробов Ю.И., Рубин Ю.Б., Солдаткин В.И. – М.: СОМИНТЭК, 1995. – С.47-91.
5. Інвестиційний клімат в Україні/ За ред. Гайдуцького П.А. – К.,2002.
6. Калюжний В. Роль державних витрат та інвестицій у ринкових економіках // Вісник Національного банку України. – 2003. - № 9. – С. 58 – 62.
7. Кредитний ризик комерційного банку / За ред. В.В.Вітлінського. – К.: Т-во „Знання”, КОО, 2000. – С. 35 -64.
8. Mott, Hubert C. Establishing Criteria and Concepts for a Written Credit Policy // Journal of Commercial Bank Lending. – 1977. – April. – Pp. 2 -16.
9. Мусіна Л. Основні засади переходу до економіки знань: перспективи для України // Економіка і прогнозування. – 2003. - №3. – С.87-107.
10. Паливода К. Проблеми іпотечного кредитування під заставу житла та програми фінансування масового будівництва житла в Україні // Вісник Національного банку України. – 2003. - № 11. – С. 44 – 49.
11. Панова Г.С. Кредитная политика коммерческого банка. – М.: ИКЦ «ДИС», 1997. – 464 с.
12. Pascale R., Rohlen T. The Mazda Turnaround. In: “Inside the Japanese System: Readings on Contemporary Society and Political Economy”. – Stanford, 1988.- P.149-169.
13. Роуз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: «Дело ЛТД», 1995. – С. 170 – 315.
14. Шлапак О., Пушкарьов В., Карчева Г. Фінансовий стан, тенденції та проблеми функціонування і розвитку банків у 2002 році // Вісник Національного банку України. – 2003. - № 3. – С. 2-10.